

עיצוב זיכרון השואה בחברה הישראלית

היחס לזיכרון השואה במהלך שנות ה-50:

עיצוב זיכרון השואה בשנות החמישים

לשואה כאירוע הנורא ביותר של רצח עם בהיסטוריה יש תפקיד מכונן בעיצוב הזהות היהודית והישראלית. יחד עם זה היחס לשואה לעולם לא היה פשוט, מצד אחד יש לעמוד על משמעותה ולהפיק ממנה לקח היסטורי ותרבותי, מצד שני היה זה אירוע כה נורא שיש להיזהר מלעשות בו שימוש שווא.

יחס החברה הישראלית לניצולי השואה:

מעבר לרמה הממלכתית היה הציבור הישראלי בהלם מממדי השואה אבל גם חדור בתחושה של כעס וחוסר הבנה כלפי הניצולים עצמם. אצל רבים מקרב התושבים הותיקים בארץ התפתחו תחושות של עליונות והסתייגות כלפי היהודים בגולה שהלכו "כצאן לטבח" ולא התנגדו ונלחמו על חייהם. יחס זה הופנה גם לעבר ניצולי השואה. בארץ ניסתה החברה היהודית לבנות אידיאל של יהודי חדש, לוחם, אקטיבי לעומת היהודי הגלותי, החלש, הפסיבי שלא נאבק על חייו.

ניצולי השואה נתפסו כמייצגי היהודי הגלותי החלש והכנוע, וכמנוגדים באופן מוחלט לדמות הצבר הישראלי: חסון, שזוף, חדור רוח לחימה וניצב מול כל אויב.

סיפורם נחשב כמעורר בושה לאומית, הוא הודחק והושק, נחשב כזיכרון פרטי חסר חשיבות לאומית ולא חלק מהזיכרון הקולקטיבי הלאומי.

הגבורה הצבאית של בני היישוב היהודי בא"י במאבקם מול הבריטים והערבים על הקמת המדינה, גרמה לחוסר הבנה של כניעותם של ניצולי השואה לנאצים.

חוסר ידע בסיס על מה שבאמת קרה באירופה ושתיקתם של הניצולים עמד בסיס טענה מופרכת זו.

נושא השואה גם לא נלמד בבתי הספר תיכוניים עד סוף שנות השישים ובצורה לא מעמיקה ביסודיים. החברה הישראלית הנציחה בעיקר את הלוחמים והמתנגדים לנאצים כמו מורדי גיטו ורשא, הפרטיזנים וכיו"ב. אפשר לתאר את היחס של החברה באותן שנים כשתיקה ומבוכה ביחס לשואה. היה זה נושא לא מדובר.

השתיקה הייתה גם פעמים רבות נחלת הניצולים עצמם. אלו רצו יותר מכל להשתלב בחברה הישראלית וגזרו על עצמם שתיקה והדחקה. הם בקשו להתחיל חיים חדשים וילדיהם לא ידעו במקרים רבים מה עברו הוריהם ומה הם שומרים בלבם.

העצמת מרכזיות המרד בגטאות כמוקד להזדהות החברה הישראלית עם נושא השואה

לעומת היחס הכללי אל הניצולים, מדינת ישראל התייחסה בצורה שונה אל מגזר ספציפי מקרב ניצולי השואה : הפרטיזנים וגיבורי המרידות כנגד הנאצים בגטאות נחשבו לגיבורים וזכו ליחס של כבוד. לחימתם כנגד הנאצים נתפסה כמייצגת את ערכי החברה הישראלית. סיפורם הפך לחלק מהזיכרון הקולקטיבי של החברה הישראלית.

ג. חקיקה

המדינה לא התעלמה מנושא השואה, שנתפס באופן טבעי כטראומטי וביצה פעולות חקיקה אשר השפיעו על עיצוב הזיכרון – פעולות שמו דגש על הזיכרון הקולקטיבי.

החוק לעשיית דין בנאצים ועוזריהם, תשי" 1950 – לפי חוק זה, המועמד לדין, בעיקר יהודים באשמת תפקידים שמילאו ביודנראטים, במשטרה היהודית בגטאות, ו-'קפואים' ראשי יחידות עבודה במחנות ריכוז.

חוק זיכרון השואה והגבורה, יד ושם, תשי"ג 1953 – החוק מציג את החשיבות הלאומית של הקמת המוסד ' יד ושם' ואת מטרותיו.

חוק נכי המלחמה בנאצים, תשי"ד 1954 – לאפשר ליהודים אשר נלחמו נגד הכובש הנאצי ונשארו נכים לקבל פנסיה מהמדינה.

חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה, תשי"ט 1959 – נקבע על פי החוק שכ"ז בניסן הוא יום הזיכרון הממלכתי לשואה ולגבורה, לכבוד היום שהתחיל המרד הראשון באירופה הכבושה – מרד גטו ווארשה.

הסכם השילומים עם גרמניה

לאחר המלחמה נתפסה גרמניה בארץ כמדינה מקוללת שאין לקנות את מוצריה ואין ליצור איתה כל קשר. אולם גרמניה שלאחר המלחמה ניסתה לתקן את העוול הנורא שגרמה ליהודי אירופה והתחיל משא ומתן (תחילה סודי) בין ממשלות ישראל וגרמניה על פיצויים עבור הנעשה בשואה. מדינת ישראל הצעירה הייתה במצב כלכלי מאד קשה והכספים מגרמניה יכלו לעזור רבות להקמת המדינה. כאשר התפרסם "הסכם השילומים", 1952, פרצה בארץ סערה ומאבק ציבורי לוחט על השאלה האם יש לקבל את השילומים או לדחותם.

- 1) **היבט לאומי**- הסכם זה עשוי חזק את מעמדה של מדינת ישראל כנציגת העם היהודי כולו.
- 2) **היבט פוליטי** – גרמניה המערבית שלאחר המלחמה החלה לזכות ביחס חם מצד מדינות העולם, ולכן היה חשש שבעתיד, לא ניתן יהיה לתבוע ממנה פיצוי כספי.
- 3) **היבט כלכלי**- השילומים יסייעו למדינת ישראל לממן את הפרוייקטים הלאומיים הגדולים כמו עלייה, צבא ופיתוח תעשייה.

התומכים בהסכם – מפלגת השלטון מפ"י – טענו 1. שהמשק על סף קריסה ואנו חייבים לקבל את הכספים שמגיעים לנו בדין; 2. יש לגרמניה חוב מוסרי כלפי העם היהודי ועליה לשלם עליו; 3. רק בכספים אלו ניתן לשקם את פליטי השואה.

המתנגדים להסכם – מפלגות הימין והשמאל - טענו 1. ישראל מאבדת את כבודה; 2. בקבלת הכסף יש מעין תהליך של סליחה וכפרה לעם הגרמני, תהליך שאין להשלים עמו.

מנהיג מפלגת חירות, מנחם בגין, ארגן עצרות מחאה ומאבק אזרחי שהגיע בשיאו בהפגנה גדולה אל מול הכנסת בעת הדיון בנושא בסיסמא: "זו תהיה מלחמה לחיים ולמוות!". משטרה וצבא נקראו למקום להשליט סדר והדיון בכנסת הופסק.

בסופו של דבר נחתם הסכם השילומים עם גרמניה, ספטמבר 1952, והיווה מרכיב חשוב ביצוב כלכלתה הרעועה של מדינת ישראל הצעירה. להסכם היה פן כללי של העברת כספים למדינה עצמה ופן אישי של תשלומים לפליטי השואה או לאלה שניזוקו מבחינה כלכלית מעליית הנאצים לשלטון.

תביעת השילומים הייתה צעד מורכב ושנוי במחלוקת אשר גרם לויכוח נוקב בחברה – בכנסת, בעיתונות ובעצרות עם גדולות :

מתנגדים	מצדדים
1. שיקול מוסרי אין לנהל מו"מ עם גרמניה, מכיוון שהשילומים עלולים להיחשב מחילה על פשעים ושאינן מקום לקבל פיצוי על רצח עם.	1. שיקול מוסרי ניהול מו"מ בין גרמניה למדינת ישראל כנציגת העם היהודי עשוי לחזק את מעמדה של ישראל כיורשת חוקית של קורבנות השואה.
2. שמירת הכבוד הלאומי אין לנהל מו"מ עם רוצחי העם היהודי. אסור לחלל את זכר ששת המיליון עבור בצע כסף, הדבר פוגע בכבוד הלאומי.	2. שיקול מדיני העולם המערבי התחיל להתפייס עם גרמניה, לכן ראוי להזדרז ולהגיע להסכם עם גרמניה לפני שיהיה מאוחר מדי – יצירת יחסים וקבלת כספים מגורם שעתיד להיות מעצמה מובילה באירופה.
3. שיקול מדיני מפ"ם ומק"י (מפלגות השמאל), אשר הזדהו עם ברה"מ הקומוניסטית, טענו שלנהל מו"מ עם מערב גרמניה משרת את האינטרסים של המדינות הקפיטליסטיות (ובראשן ארה"ב).	3. שיקול כלכלי השילומים יסייעו לקליטת העלייה וברכישת ציוד צבאי, וזאת בתקופה בה מדינת ישראל נמצאת במצב כלכלי קשה ועל סף קריסה.

השפעות הוויכוח על השילומים על החברה הישראלית

1. התפייסות הדרגתית עם גרמניה

הסכם השילומים הביא להסרת החרם הישראלי על גרמניה, והיה הצעד הראשון בתהליך ההתפייסות עם גרמניה וליצירת יחסים תקינים בין שתי המדינות.

2. שיפור משמעותי במצבה הכלכלי של מדינת ישראל

כספי השילומים סייעו רבות בקליטת העלייה ובבניית תשתית כלכלית למדינת ישראל הצעירה בהסכם אושרו שילומים למדינת ישראל אשר נוצלו ליבוא של ציוד מודרני לתעשייה ולתחבורה, לפיתוח מחצבים ולתעשייה הכימית, כמו כן תשלום פיצויים ליחידים. כספי השילומים חילצו את המדינה ממצב כלכלי גרוע. המדינה השתמשה בכספים כדי להשתקם לאחר מלחמת העצמאות וכדי לממן את קליטתם של מאות אלפי עולים.

3. חיזוק המשטר הדמוקרטי בישראל

במהלך הדיון בכנסת על אישור הסכם השילומים, שלווה בהתפרצויות רגשיות ובהתנגשויות מילוליות חריפות נערכה הפגנה אלימה של שוללי ההסכם שרגמו את בניין הכנסת באבנים וההפגנה דוכאה ע"י כוחות צה"ל תוך שימוש בכוח רב – מאות פצועים ועצורים. מנהיג האופוזיציה, מנחם בגין, אף איים בשימוש בכוח למניעת ההסכם (סכנה למלחמת אזרחים!). העובדה שההסכם אושר בכנסת באופן דמוקרטי ושהכרעת הרוב כובדה, הוכיחה את כוחו ועמידותו של המשטר הדמוקרטי בישראל.

משפט קסטנר:

ישראל קסטנר היה יהודי ממוצא הונגרי, פקיד במשרד המסחר והתעשייה. בשנת 1953 הואשם קסטנר ע"י מלכיאל גרינוולד בשיתוף פעולה עם הנאצים בהשמדת יהודי הונגריה בזמן מלחה"ע השנייה. גרינוולד האשים אותו בהסתרת דבר סכנת ההשמדה מיהודי הונגריה על מנת להציל כ-1,700 יהודים "מיוחסים", ביניהם קרוביו וחבריו. לאלה אושר לעזוב את בודפשט לשווייץ.

קסטנר הגיש תביעת דיבה נגד גרינוולד. ביוני 1955 קבע שופט בית-המשפט המחוזי בפסק הדין, כי ההאשמות שהועלו ע"י גרינוולד נגד קסטנר בדבר שיתוף הפעולה שלו עם הנאצים הוכחו, וכי "קסטנר מכר את נשמתו לשטן". הוא גם מצא כי קסטנר מסר עדות שקר מטעם הסוכנות היהודית במשפטו של קורט בכר בנירנברג.

הפרשה עוררה ויכוח ציבורי בארץ. תומכיו של קסטנר טענו כי למעשה הוא היה גיבור, אשר למרות כל הסיכונים האוביקטיביים והקשיים הרגשיים, שהיו כרוכים במגעים עם נאצים כמו אדולף אייכמן, עשה כמיטב יכולתו להציל מספר רב ככל האפשר של יהודים. מתנגדיו טענו שהיציל קרובים וחברים בלבד ומעשה עזר לנאצים בתמורה בהשמדת יהודי הונגריה.

מאחר שקסטנר היה עובד ציבור החליטה הממשלה לפנות לבית-המשפט העליון. בינואר 1958 החליט בית-המשפט, ברוב של שלושה מתוך חמישה, כי קסטנר לא שיתף פעולה עם הנאצים וכי בנסיבות מסוימות על המנהיג להסתיר עובדות מן הציבור. אולם, כל חמשת השופטים קבעו, שקסטנר מסר עדות-שקר ב-1947 ובכך הציל קצין o.s. בכיר מעונש.

ב-28 במאי 1955, העלו תנועת החרות ומק"י הצעות אי-אמון בממשלה על רקע דרך טיפולה בפרשה. לאחר שהציונים הכלליים, שהיו חברים בקואליציה נמנעו בהצבעה, התפטר רה"מ משה שרת.

הפרשה כולה מוסיפה להוות נושא מחלוקת בישראל, וסביבה נכתבו מחזות ואין ספור ספרים ומאמרים. ב-4 במרס 1957 נורה קסטנר בידי צעיר לאומני קיצוני ומת מפצעיו. רצח זה נחשב לרצח הפוליטי הראשון במדינת ישראל.

משפט אייכמן באפריל 1961 היה לנקודת מפנה ביחסה של מדינת ישראל, אל עיצוב זיכרון השואה. בעוד שבשנים הראשונות להקמת המדינה, עד 1961, הדיבור על השואה היה מועט, והניצולים בקושי סיפרו על האירועים שעברו, התאפיינה התקופה שלאחר המשפט, בעיסוק אינטנסיבי הן מצד המדינה והן מצד אנשים פרטיים בכל הקשור להנצחת זיכרון השואה.

ההיסטוריונית חנה יבלונקה, טוענת כי ל"שתיקה הגדולה" שאפיינה את היחס בישראל לשואה בשנות ה-50, עד למשפט אייכמן, היו שני גורמים:

(1) עד סוף שנות ה-60 הגיעו למדינת ישראל כחצי מיליון ניצולי שואה. מרבית העולים היו עסוקים בשיקום חייהם והקמה של משפחות חדשות. במילים אחרות, ניצולי השואה העדיפו לשים בצד את העבר הנורא, ולהתמקד בבניית חייהם החדשים.

2) ניצולי השואה הגיעו למדינה צעירה שהיתה עסוקה בעיקר בבנייתה, והנצחת זיכרון החללים שהותירה אחריה מלחמת העצמאות. בהקשר זה טוענת ההיסטוריונית חנה יבלונקה, ישנו דבר נוסף, והוא קשור במושג **הגבורה**. בעוד שהישראלים והצברים שנולדו בארץ חשבו שגיבור הוא מי שניצב חזק וחמוש מול האויב, ניצולי השואה ראו את הגבורה שלהם בכך, שהצליחו לשרוד ולהישאר בחיים. כאן יש לזכור את דבריו של הרב יצחק ניסנבוים מגטו ורשה, על קידוש החיים כדרך להיאבק באויב הנאצי.

יחד עם זאת, השואה כן תפסה מקום כלשהו בזיכרון הקולקטיבי (הלאומי) של מדינת ישראל. אלא שבמסגרת הזיכרון הקולקטיבי של אותן שנים, נזכרה השואה בעיקר ביחס למרד גטו ורשה, שהיה סמל לגבורה המזוהה עם כוח וגאווה.

משפט אייכמן מביא לשינוי ביחס לזיכרון השואה:

במאי 1960 נלכד בארגנטינה, אדולף אייכמן שהיה קצין בכיר באס. אס, ע"י המוסד הישראלי. באפריל 1961 החל המשפט של אייכמן בישראל, ובמאי 1962, אייכמן נידון למוות והוצא להורג בתלייה. אייכמן הואשם בפשעים נגד האנושות ופשעים נגד העם היהודי.

אדולף אייכמן היה מראשי מנגנון ההשמדה של יהדות אירופה. הוא שימש כראש המחלקה בגסטפו שאחראית על ענייני היהודים. תפקידו היה לפקח על השמדת יהודי אירופה. כמו כן שימש כאחראי על מנגנון ההסעות המורכב של שליחת היהודים למחנות ההשמדה. לאחר המלחמה ברח מגרמניה והסתתר בארגנטינה תחת זהות בדוייה. בתחילת שנות השישים גילה אותו המוסד הישראלי וסוכניו חטפו אותו במבצע נועז לארץ. בארץ העמידו את אייכמן למשפט על פשעים נגד האנושות ונגד העם היהודי. אייכמן עצמו לא התכחש במשפט לחלקו בהשמדת יהודי אירופה, אלא טען שהיה חייל, בורג קטן במכונת ההשמדה ורק מילא פקודות.

למשפט אייכמן בירושלים היתה מטרה כפולה: ראשית היתה למשפט **מטרה פדגוגית** (חינוכית). היתה זו הזדמנות לספר שוב את סיפורו של העם היהודי בשואה, דבר שהמדינה ראתה בו חשיבות רבה במיוחד כדי שהנוער ישמע ויזכור. נוסף לכך, קיום המשפט בישראל, כמו מוכיח שהעם היהודי זקוק למדינה שתשמור עליו, ותבטיח ששואה כזו לא תחזור על עצמה לעולם.

יחד עם זאת היו כאלה שהתנגדו לקיום המשפט בישראל, מאחר וחששו כי המשפט יעורר את האנטישמיות ברחבי העולם.

למשפט אייכמן ישנה חשיבות רבה בהשפעתו על יחסה של החברה אל השואה. היה זה משפט ראווה, אליו נקראו כ-110 עדים, ניצולי שואה. לראשונה שמעו המוני אזרחים את סיפוריהם האישיים של הניצולים שנתנו מעל בימת העדים בבית המשפט. ההיחשפות של הציבור לעדויות האישיות של הניצולים, הראה להם כמה המושג "שישה מיליון", הנו סתום ומורכב בעת ובעונה אחת. לראשונה החל הציבור להבין שמתחת למושג "שישה מיליון" מסתתרים אנשים עם שמות וקרובי משפחה. אנשים שהיו להם חלומות ושאיפות וסיפור חיים.

ההיחשפות למעשים האימים שנעשו לעם היהודי, דרך הסיפורים האישיים של הניצולים, הגבירה את ההזדהות האישית והקולקטיבית של הציבור בישראל, ושאלות כמו, האם עשינו כל מה שניתן על-מנת לסייע לניצולים? או מה עשה הישוב היהודי בישראל בזמן השואה? החלו לעלות ולהטריד את הציבור.

משפט אייכמן הגביר את פעילות הנצחת השואה בישראל. בתי-ספר עסקו בהנצחה של קהילות יהודיות באירופה, ומסעות לפולין החלו מיד עם סיום המשפט, עד לשנת 1967 (במלחמת ששת הימים נותקו היחסים בין ישראל לפולין).

השפעות המשפט

משפט אייכמן היה אחד השיאים בשינוי יחס החברה לניצולים. המשפט הביא לתגובה של אמפטיה כלפי הניצולים. הבנה שהניצולים הם גם קורבנות השואה ולא רק אנשים ששפר עליהם מזלם וניצלו מהתופת. משפט אייכמן חולל מפנה תודעתי, שכן הוא הפך את השואה לחלק ממכלול מרכיבי האתוס הלאומי.

1. שינוי ביחס החברה הישראלית לניצולי השואה הפשוטים – קבלת סיפורם כחלק

מהאתוס (הסיפור) הלאומי

* לראשונה, הוזמנו ניצולי השואה "הפשוטים" להעיד ולספר את סיפורם, סיפור שעד כה הושתק כיוון שנתפס כמעורר בושה לאומית ואילו כעת עורר כלפיהם אמפטיה רבה.

* סיפורי העדים במשפט חשפו את הציבור הישראלי לסיפורם של "האנשים הפשוטים" (– וכך הזיכרון הפרטי תפס מקום מרכזי ליד הזיכרון הקולקטיבי), ולא רק של גיבורי המחתרת בזמן השואה. החברה הישראלית החלה לראות את הניצולים הפשוטים, ולא רק את הפרטיזנים ומורדי הגטאות, כבעלי עבר שיש לו משמעות הן במישור האישי והן במישור הלאומי.

המוני ניצולי השואה לא נתפסו עוד כמי שהלכו "כצאן לטבח", הוכר מאבקם היום-יומי להישרדות ועברם של ניצולי השואה הפשוטים הפך להיות חלק מההיסטוריה הלאומית. לכל ניצולי השואה יש מקום במערכת ההנצחה.

2. המשפט כגורם מלכד בחברה הישראלית

בניגוד למשפט קסטנר והמחלוקת בנושא השילומים, היה רוב הציבור הישראלי מאוחד בעניין עמדתו לדין וגזר דינו של אייכמן. המשפט חיזק את תחושת הביחד.

3. חיזוק המקום המרכזי של מדינת ישראל כמייצגת את העם היהודי בעולם

עד משפט אייכמן לא תפסה השואה מקום באתוס הישראלי. המשפט הוביל לכך שנוצר קשר הדוק בין השואה ובין הקמת המדינה. המדינה קיימת כדי שלא תתרחש שואה, ואם דבר איום זה יתרחש ליהודים יהיה לאן ללכת.

על בסיס טענה זאת נדחתה הדרישה לשפוט את אייכמן בפני בית דין בין לאומי, וההתקשות לשפוט את אייכמן בפני בית משפט ישראלי בירושלים.

4. התגברות העניין המחקרי בשואה

העדויות הרבות שנחשפו במשפט, נתנו דחיפה להרחבת המחקר בנושא השואה ולהפיכתו לנושא מחקרי מרכזי באוניברסיטאות בישראל בפרט ובעולם בכלל.

הוויכוח בחברה הישראלית בנוגע למשפט

למרות שמשפט אייכמן היה אירוע מלכד בחברה הישראלית, נוצרו חילוקי דעות בנוגע למספר נושאים מרכזיים:

1. שאלת זכותה של מדינת ישראל לשפוט את אייכמן

עלתה השאלה האם למדינת ישראל, אשר עדיין לא הייתה קיימת בתקופת השואה, כלל יש את הזכות לשפוט את אייכמן.

רוב הציבור היהודי בישראל, אשר ראה קשר ישיר בין מדינת ישראל ובין השואה, תמך בקיום המשפט דווקא בישראל.

מיעוט טען שעל אייכמן להישפט בבית משפט בין לאומי, בטענה כי מעשיו של אייכמן בתקופת השואה היו פשע נגד האנושות כולה.

2. האם מדינת ישראל מייצגת את כל יהודי העולם

עלתה שאלה האם מדינת ישראל יכולה לייצג את כל יהודי העולם, וזאת בטענה כי המדינה כלל לא הייתה קיימת בתקופת השואה ושאין לה את הזכות המוסרית לקחת על עצמה את ייצוג העם היהודי כולו ואת כל קרבות השואה.

3. האם משפט אייכמן הוא משפט הוגן ומוסרי

עלתה השאלה אם המשפט הוא בכלל משפט הוגן ומוסרי, מכיוון שהקרבת (העם היהודי) הפך במשפט זה גם לשופט.

בנוסף, עלתה השאלה אם לאייכמן מגיע עונש המוות שנפסק לו – נטען כי המתת אייכמן סוגרת למעשה את פרשת השואה, בשעה שעל העם היהודי להשאיר פתוחה למען הדורות הבאים.

העמקת זיכרון השואה בתודעה הציבורית משנות ה-70:

שלש דברים השפיעו על העמקת זיכרון השואה בישראל מסוף שנות ה-60 ואילך:

(1) **מלחמות ואירועי טרור:** אירועים שונים כמו מלחמת ששת הימים, מלחמת יום הכיפורים ואירועי טרור כמו חטיפת המטוס לאנטבה ורצח הספורטאים במינכן, הדהדו את זיכרון השואה בקרב הציבור בישראל. העם היהודי חש ששוב קיומו אינו בטוח. ביטוי מפורסם לחושה זו ניתן למצוא בדבריו של השר הביטחון לשעבר, משה דיין, שהשתמש בביטוי "חורבן בית שלישי", כדי להמחיש את הסכנה הקשה אליה נקלעה מדינת ישראל בזמן מלחמת יום הכיפורים.

במקביל לאירועים האלה, היסטוריונים ישראלים שחקרו את השואה, החלו לשנות את יחסם לשואה בעקבות השפעתן של המלחמות על חייהם והחיים בישראל. השימוש במושג הגבורה הלך ופחת, ובמקומו, החלו לחקור יותר את חיי היומיום של היהודים בזמן השואה ואת כושר עמידתם בזמנים הקשים. הגבורה החלה להיתפס לא כביטוי למעשים "גדולים" המאפיינים לוחמים בשדה הקרב, אלא דווקא כביטוי לפעולות קטנות לכאורה, פעולות יומיומיות, שבזמן השואה הפכו פתאום להיות, נורא קשות.

(2) **שינויים בהנצחת השואה:** מ-1974 הפך טקס הזיכרון לשואה ביד-ושם לאירוע ממלכתי גדול בהשתתפות נשיא המדינה. בנוסף, מוזיאון יד-ושם שופץ וגדל בשנת 1973, וב-2005 המוזיאון שופץ בשנית, ומוג בו העולם היהודי באירופה ערב השואה, תוך שימת דגש על סיפורים אישיים.

(3) **לימוד נושא השואה:** עד שנות השמונים (סוף שנות השבעים) לשואה ניתן מקום מצומצם ביותר במערכת החינוך, ובעיקר נלמדה סביב נושא המרד בגטו ורשה, שהיה ביטוי לגבורת לוחמים. מ-1982 החלו במערכת החינוך להשקיע יותר בנושא השואה, וללמד לא רק את נושא המרד, אלא לשים דגש חזק על פעילויות היומיום (קידוש החיים) של היהודים החיים בגטו.